

Izveštaj o programskoj evaluaciji projekta

“Za poboljšanje položaja žena na selu”

Projekat realizuje udruženje "AMITY - snaga prijateljstva", u saradnji sa
"Udruženjem seoskih žena Dragačeva" iz Guče i
"Udruženjem Ženska inicijativa" iz Trstenika

Projekat se realizuje u okviru projekta: „**Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti**“, koji
sprovodi Agencija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN Women),
uz finansijsku podršku Evropske unije.

Realizacija projekta: od 1. juna 2020. do 28. februara 2021. godine.

Izveštaj je pripremila:
Dubravka Velat, nezavisna evaluatorica

Velat

Beograd, 30. mart 2021. godine

Ovaj dokument izrađen je u okviru projekta: „Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti“, koji sprovodi Agencija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN Women), uz finansijsku podršku Evropske unije.

S a d r Ź a j

1. Uvod.....	4
2. Svrha i obim evaluacije	6
3. Metodologija.....	6
4. Kontekst	9
5. Nalazi	11
5.1. <i>Relevantnost.....</i>	11
5.2. <i>Uspešnost.....</i>	12
5.3. <i>Efikasnost.....</i>	17
5.4. <i>Uticao.....</i>	17
5.5. <i>Održivost</i>	19
6. Opšti zaključci i naučene lekcije	21
7. Preporuke	23
8. Aneksi	25
8.1. <i>Upitnik za članove/ice projektnog tima i stručnjakinje za obuku.....</i>	25
8.2. <i>Upitnik za korisnice</i>	27

Izjava o odricanju odgovornosti: Za stavove i komentare izražene u ovom izveštaju odgovorna je evaluatorica, i ne odražavaju nužno stavove bilo koje druge strane, uključujući ugovarača, partnere, korisnike i donatore.

1. Uvod

Ovaj dokument predstavlja izveštaj o programskoj evaluaciji projekta “**Za poboljšanje položaja žena na selu**”, koji realizuje udruženje AMITY - Snaga prijateljstva, u saradnji sa udruženjem seoskih žena Dragačeva iz Guče i udruženjem Ženska inicijativa iz Trstenika, u periodu od 1. juna 2020. do 28. februara 2021. godine. Projekat se realizuje u okviru projekta: „Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti“, koji sprovodi Agencija za rodnu ravnopravnost i osnaživanje žena (UN Women), uz finansijsku podršku Evropske unije.

Evaluacijski izveštaj se zasniva na informacijama koje proizlaze iz projektnog zadaka (TOR) i potpisanog ugovora, upotpunjenih podacima dobijenim iz projektne dokumentacije, sa inicijalnog razgovora sa projektnim timom kao i iz anketa sprovedenih sa članovima/icama projektnog tima i korisnicama. Izveštaj je pripremila Dubravka Velat (agencija VELAT), angažovana kao nezavisna evaluatorka.

Evaluatorka ima više od 30 godina iskustva u jačanju civilnog društva i institucija u Srbiji i regionu (organizacioni razvoj, upravljanje projektima, istraživanje / razvoj politika, itd.). Takođe, poseduje više od 10 godina iskustva u ocenjivanju projekata / programa u raznim oblastima: angažovanje mladih, rodna ravnopravnost i ekonomsko osnaživanje žena, briga o starima, pomirenje, dobro upravljanje, socijalna inkluzija ranjivih grupa itd.). D. Velat ima široko i dubinsko razumevanje dinamike civilnog i javnog sektora u regionu zapadnog Balkana, kao i dragoceno iskustvo u metodama evaluacije (razvoj i primena evaluacionih planova / indikatora / proces prikupljanja podataka / procena kvaliteta podataka, itd.), koje je korišćeno za uspešnu realizaciju ovog zadatka.

Radna verzija izveštaja je podneta 28.03.2021. godine. Finalna verzija dokumenta je urađena na osnovu pristiglih komentara i povratnih informacija od strane Projektog tima, i dostavljena je 30.03.2021. godine.

Ukratko o projektu

Projekat ima za **cilj da doprinese ravnopravnosti žena i muškaraca u seoskim sredinama radi ekonomskog osnaživanja i poboljšanja položaja žena.**

Projektom je panirano da se cilj ostvari realizacijom sledećih **rezultata i aktivnosti:**

Rezultat 1. Najmanje 50 žena iz seoskih sredina Trstenika i iz dragačevskih sela osnaženo da razvijaju inovativne preduzetničke inicijative u poljoprivredi.

Aktivnosti:

1.1. Identifikacija i mobilizacija žena da učestvuju u aktivnostima

1.2: Organizacija četiri fokus grupe - dve u selima Trstenika i dve u selima Dragačeva

1.3: Formulacija dva programa obuke, izbor polaznika i trenera. Jedan trening na temu Inovacije i kreativnost, a drugi na temu Izrada plana za razvoj inovativnih mera ili usluga u poljoprivredi

1.4: Organizacija i izvođenje dva jednodnevna treninga za svaku od dve identifikovane teme

1.5: Objavljivanje poziva za podnošenje predloga projekata i sprovođenje poziva za podnošenje predloga projekata za razvoj i pilotiranje inovativnih mera / usluga kroz nabavku opreme neophodne za sprovođenje izrađenih / napisanih poslovnih planova

1.6. Promovisanje preduzetničkih inovativnih mera / usluga koje su razvile žene u ruralnim oblastima

Rezultat 2. Najmanje 80 žena i 20 muškaraca iz seoskih sredina Trstenika i Dragačeva, uključujući i starije žene, steklo više znanja o svojim socijalnim i ekonomskim pravima, ravnopravnosti polova i o merama za eliminaciju rodno zasnovane diskriminacije i spremne da više učestvuju u procesu donošenju odluka i kreiranje akcija/programa na lokalnom nivou.

Aktivnosti:

2.1: Identifikacija i mobilizacija žena za učešće u aktivnostima

2.2: Formulacija dva programa obuke i izbor trenera koji će ih izvoditi

2.3: Organizacija i izvođenje obuke o dve identifikovane teme

2.4: Promovisanje važnosti poštovanja socijalnih i ekonomskih prava žena i politika rodne ravnopravnosti

Rezultat 3. Kao odgovor na epidemiju COVID 19, najmanje 30 žena iz seoskih sredina Trstenika i Dragačeva dobilo materijale za prihranu i zaštitu bilja, za obnovu delatnosti i održivost proizvodnje, od kojih najmanje 20 žena steklo više znanja o primeni savremenih tehnika i tehnologija u oglašavanju i plasiranju proizvoda i usluga (učešće u elektronskoj pijaci) i putem društvenih mreža

Aktivnosti:

3.1: Identifikovanje i mobilizacija žena da učestvuju u obuci

3.2: Izbor treninga

3.3: Sprovođenje obuke

3.4: Izbor proizvodnog materijala za nabavku

3.5. Izbor i distribucija poljoprivrednih proizvodnih materijala

2. Svrha i obim evaluacije

Projektni zadatak (ToR) je pružio jasan okvir evaluacije: očekuje se da **programska evaluacija projekta** utvrdi uspešnost projekta, analizira kontekst u kome je on realizovan i definiše naučene lekcije, koje mogu biti primenljive za ekonomsko osnaživanje žena i unapređenje njihovog položaja i rodne ravnopravnosti.

ToR je pred evaluatorku postavio sledeća zaduženja i zadatke:

- Briefing sa projektnim rukovodstvom iz Amity-a;
- Analiza projektne dokumentacije: projekat, dva kvartalna i finalni izveštaj;
- Anketa za lokalne koordinatorke Projekta u Dragačevu i Trsteniku;
- Anketa za žene učesnice u Projektu;
- Pisanje izveštaja koji treba da sadrži sledeće elemente:
 - ❖ Uspešnost/ostvareni rezultati, u odnosu na postavljene ciljeve;
 - ❖ Relevantnost – da li su pružene usluge i u kojoj meri odgovorile na specifične potrebe korisnika?
 - ❖ Delotvornost – efekat pruženih usluga; u kojoj meri su učesnice projektnih aktivnosti osnažene da razvijaju inovativne preduzetničke inicijative u poljoprivredi, u kojoj meri su stekle više znanja o svojim socijalnim i ekonomskim pravima, i spremne da više učestvuju u procesu donošenju odluka i kreiranju akcija/programa na lokalnom nivou;
 - ❖ Uticaj – na koji način ovaj projekat doprinosi projektu UN Women: „Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti“ i saradnji sa drugim udruženjima žena;
 - ❖ Efikasnost – administrativna organizacija i koordinacija projektom;
 - ❖ Održivost – šta ostaje održivo od usluga koje su pružane kroz Projekat;
 - ❖ Naučene lekcije.

Izveštaj o programskoj evaluaciji treba da se fokusira na glavne nalaze i naučene lekcije.

3. Metodologija

Opšti pristup

Predstavnici projektnog tima iz AMITYja su bili uključeni i konsultovani tokom procesa evaluacije, pružajući povratne informacije što uključuje i pregled nacrtu izveštaja.

Priprema za evaluaciju započela je početkom marta 2021. godine, dok je sam proces evaluacije trajao 10 dana. Metodologija evaluacije zasniva se na nacrtu razvijenom u fazi pripreme, koji se nadovezao na informacije projektnog tima sa inicijalnog sastanka, kao i iz projektne dokumentacije.

Na početku projekta je uspostavljen M&E okvir, sa dizajniranim evaluacijskim obrascima za fokus grupe, obuke i radionice, kako bi se omogućilo praćenje napretka učesnika/ca i njihov stepen zadovoljstva temom i predavačima (kako kvantitativno tako i kvalitativno). Dodatno, razvijen je i standardni format za dokumentovanje i praćenje uspešnosti i izazova pilotiranih inicijativa. Svi prikupljeni podaci su diskutovani, analizirani i inkorporirani u redovne izveštaje dostavljene donatoru, što je poslužilo kao dodatni izvor informacija za programsku evaluaciju.

Programska evaluacija kombinuje kvantitativne i kvalitativne metode kako bi se omogućila uporedna procena i analiza ključnih komponenti evaluacije. Imajući u vidu ograničeno vreme raspoloživo za evaluaciju, u dogovoru sa projektnim timom, pored analize celokupne projektne dokumentacije, odabrane su onlajn ankete kao vodeći metod u prikupljanju podataka.

Evaluacijska pitanja

Pripremljen je set opštih evaluacionih pitanja, u skladu sa svrhom i obimom evaluacije opisanima u ToR. Za ankete su razrađena specifična pitanja koja su prilagođena dvema grupama ispitanika (projektni tim i korisnice). Projektni tim je obezbedio podršku odnosno, konsultovan je prilikom formulacije specifičnih pitanja.

U osnovi, evaluaciona pitanja su grupisana oko sledećih **5 ključnih aspekata evaluacije (relevantnost, uspešnost, efikasnost, uticaj i održivost):**

Relevantost

1. Da li su pružene usluge i u kojoj meri odgovorile na specifične potrebe korisnika?
 - Zasnovanost projekta na detaljnoj analizi potreba korisnika
 - Relevantnost projekta potrebama lokalne sredine
 - Percepcija relevantnosti projekta od strane različitih aktera, uključujući korisnice
2. Šta je moglo da se uradi drugačije da bi projekat bio relevantniji?

Uspešnost/Delotvornost

1. Poređenje ostvarenih rezultata, u odnosu na postavljene ciljeve; Šta su najveći uspesi projekta, na šta ste ponosni?
 - 2.1. U kojoj meri su učesnice projektnih aktivnosti osnažene da razvijaju inovativne preduzetničke inicijative u poljoprivredi? (koliko, kojih inicijativa je razvijeno, podneti zahtevi, odobreni?)
 - 2.2. U kojoj meri su stekle više znanja o svojim socijalnim i ekonomskim pravima? Kojim specifičnim pravima (opisati)?
 - 2.3. Koliko su spremne da više učestvuju u procesu donošenja odluka i kreiranju akcija/programa na lokalnom nivou? Opisati pokrenute inicijative i njihov učinak.
 - 2.4. U kojoj meri su žene stekle znanja u primeni modernih tehnika i tehnologija u reklamiranju njihovih proizvoda i usluga kroz društvene mreže? Kako se to odrazilo na njihovo poslovanje - porast prodaje i sl?

3. Šta su naučene lekcije? Šta treba promeniti/unaprediti da bi projekat bio uspešniji ubuduće?

Efikasnost – administrativna organizacija i koordinacija projektom;

1. Da li su resursi i ulaganja doveli do rezultata na blagovremen i ekonomičan način? (Odnos između troškova i uloženi resursa prema ostvarenim koristima i rezultatima)

2. Da li su projektno upravljanje, koordinacija i praćenje efikasni i odgovarajući za sve uključene aktere?

- Profesionalni pristup (participativan, fleksibilan, podržavajući)

- Uspostavljeni sistemi i struktura rada

- Finansijski sistemi uspostavljeni i sprovode se

- Praćenje aktivnosti je urađeno po planu (podela uloga, redovnost sastanaka, donošenje odluka, promene u sprovođenju projekta)

- Izveštavanje (podela uloga, kvalitet izveštavanja, poštovanje rokova)

3. Za korisnice - u kojoj meri ste zadovoljni podrškom koju ste dobili od projektnog tima? Šta je bilo dobro, šta biste eventualno promenili?

4. Koje su po vama naučene lekcije o dizajnu, implementaciji i upravljanju projektom, šta bi u budućim sličnim projektima trebalo uraditi drugačije da bi se povećala efikasnost projekta?

Uticaoj

1. Na koji način ovaj projekat doprinosi projektu UN Women: „Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti“ i saradnji sa drugim udruženjima žena?

2. Za korisnice - Šta je za vas značilo učešće u projektu? Šta se u vašem životu (dugoročno) promenilo kao posledica učešća u ovom projektu?

3. Šta su naučene lekcije, šta treba unaprediti da bi projekat ostvario veći uticaoj ubuduće?

Održivost

1. Šta ostaje održivo od usluga koje su pružane kroz Projekat?

1.1. U kojoj meri su ključni rezultati projekta finansijski održivi:

- Ekonomska situacija žena učesnica na projektu se poboljšala, uz povećanje životnog standarda njihovih porodica

- Delatnosti koje obavljaju su profitabilne?

2. U kojoj meri su rezultati projekta institucionalno održivi?

- Pokrenute su inicijative koje daju dugoročne rezultate?

3. Doprinos projekta nacionalnim/lokalnim politikama

- Da li je bilo ovakvih pokušaja i kojih?

4. Šta su naučene lekcije - šta treba promeniti/unaprediti da bi projekat bio održiviji?

Prikupljanje podataka

Da bi se ispunio postavljeni zadatak, evaluatorica je kombinovala različite međusobno povezane metode koje su pomogle u prikupljanju relevantnih informacija i pružanju dokaza. Podaci su prikupljeni na sledeći način:

- Brifing sa projektnim rukovodstvom iz Amity-a - Informacije prikupljene tokom ovog sastanka su poslužile za usklađivanje dizajna i finalizaciju metoda evaluacije. Ovaj sastanak je održan 12. marta 2021. godine i imao je funkciju i uspostavljanja konačnog sporazuma o pitanjima evaluacije, uzimajući u obzir vremenska ograničenja, strukturu sagovornika i postojeću dostupnost podataka.
- Analiza projektne dokumentacije: projekat, dva kvartalna i finalni izveštaj;
- Anketa za lokalne koordinatorke Projekta u Dragačevu i Trsteniku;
- Anketa za žene učesnice u Projektu;

Sprovedene su dve ankete: jedna sa članovima/icama projektnog tima (svih 7), kao i sa korisnicima. Od ukupno 78 korisnika/ca, čije kontakte je Amity dostavio, a koje su učestvovala na najmanje dve ili više različitih vrsta aktivnosti, upitnici su upućeni na 22 imejl adrese korisnica (28%) (koje poseduju imejl adresu), od čega je odgovorilo 16 (21% u odnosu na ukupan broj korisnica, odnosno 73% u odnosu na one kojima je anketa upućena).

AMITY projektni tim je pomogao evaluatorici u organizovanju anketa, obezbeđujući spisak ispitanika sa njihovim kontakt podacima (telefon, adresa e-pošte), kao i najavljujući ceo proces evaluacije.

Budući da je anketa sprovedena onlajn, odgovori su automatski sumirani u google form alatki, na osnovu čega su kasnije formulisani nalazi.

Analiza i izveštavanje

Tokom faze analize i izveštavanja, identifikovani nalazi su kategorisani korišćenjem kvantitativnih i kvalitativnih alatki, kako bi se pružili odgovori na evaluaciona pitanja, odnosno na komponente procene. Struktura izveštaja sledi opšti pregled dat u ToR.

Projektni tim je dostavio pisane povratne informacije o nacrtu izveštaja, pa je konačna verzija podneta 30. marta 2021. Konačna verzija izveštaja odražava povratne informacije dobijene o nacrtu izveštaja.

Osiguranje kvaliteta

Osiguranje kvaliteta bilo je usredsređeno na upotrebu odgovarajuće metodologije, pridržavanje profesionalnih standarda i pružanje informacija koje se zahtevaju u ToR. Evaluatorica je prvenstveno odgovorna za obezbeđivanje kvaliteta evaluacije i njenih rezultata, kao i za to da se poštuju svi rokovi. Istovremeno, blagovremena i tačna podrška osoblja AMITY doprinela je ukupnoj dinamici rada i poštovanju predviđenog vremenskog okvira.

Da bi se obezbedio jedinstveni pristup korišćenju metodologije, održavana je stalna komunikacija sa predstavnicima projekta, praćen je plan i dinamika evaluacije. U svom radu evaluatorica se pridržavala principa poverljivosti u odnosu na prikupljene podatke.

4. Kontekst

Srbija je zemlja u procesu pristupanja EU, sa mnogobrojnim reformama koje se sprovode i ubrzanim usvajanjem različitih zakonskih i strateških dokumenata, koji dovode do

opsežnih društvenih, političkih i ekonomskih promena. Zakonski okvir koji reguliše pitanja rodne ravnopravnosti nije u potpunosti uspostavljen, iako su muškarci i žene formalno ravnopravni. Primena postojećeg antidiskriminacijskog pravnog okvira je slaba i u praksi su prisutne velike razlike na štetu žena, u svim oblastima života. Posebno se ovo odnosi na žene na selu, čiji položaj je izuzetno nepovoljan.

"Tamo gde je čovek prisiljen da živi u siromaštvu, krše se ljudska prava¹". Prema zvaničnim statističkim podacima, stopa rizika od siromaštva u Srbiji u 2020. godini je bila 23,2%. Oko 250.000 građana je koristilo novčanu socijalnu pomoć, a oko pola miliona stanovnika, prema izveštaju Tima za socijalno uključivanje i smanjenje siromaštva Vlade Republike Srbije, nije u stanju da zadovolji osnovne egzistencijalne potrebe. Na udaru siromaštva su pripadnici romske zajednice, **stanovnici ruralnih sredina**, samohrani roditelji, osobe sa invaliditetom i njihove porodice, **žene**, posebno one starije dobi, migranti i druge kategorije stanovništva.

Oko 50% seoskih žena vodi se kao nezaposleno ili nikada nisu radile, pa nemaju socijalno, penzijsko i zdravstveno osiguranje. Njihov rad u porodici nije plaćen jer se smatra da su briga o deci, porodici i domaćinstvu njihova obaveza, a često rade iscrpljujuće i izuzetno teške fizičke poslove i po 16 sati dnevno. Glavni izvor prihoda žena na selu čine skromna penzija ili socijalna primanja, a često su u potpunosti ekonomski zavisne od muških članova porodice. Nemaju pristup imovini, jer se u većini slučajeva imovina vodi na muškim članovima porodice. Ni one ni članovi njihovih porodica, a ni sredina u kojoj žive, često nemaju svest o pravima koja su im uskraćena i da je u vezi s time moguće nešto uraditi.

Ovaj projekat se upravo uhvatio u koštac sa izazovima u vezi sa nepovoljnim položajem žena na selu. Prepoznata je potreba osnaživanja žena i osveščivanja o njihovim pravima, razvoja njihovog potencijala za pokretanje ekonomskih i drugih inicijativa koje će poboljšati ne samo njihov individualni položaj, već i njihovih domaćinstava, sela i šire zajednice.

Tokom juna 2020. su organizovani parlamentarni i lokalni izbori, što u Srbiji u pravilu znači i usporavanje rada institucija i fokus na predizborne aktivnosti. Srećom, to nije uticalo na dinamiku odvijanja aktivnosti na projektu. Slično, sezonski radovi koji u pravilu otežavaju mobilizaciju korisnica kada je u pitanju grupa žena na selu, u ovom projektu nisu bili ometajući faktor, jer su direktne aktivnosti sa ženama organizovane vikendom i praznikom, kada žene ne rade.

Projekat je svojim većim delom realizovan u vreme vanredne situacije izazvane epidemijom Kovid-19 (juni 2020 - februar 2021. godine), što je značajno uticalo na realizaciju nekih pojedinačnih aktivnosti, pre svega usled restriktivnih mera uvedenih od strane Vlade Republike Srbije (ograničenje javnog okupljanja). Situacija sa epidemijom se

¹ Citat Jozefa Vresinskog

nastavila pogoršavati u talasima, uz neprekidne izmene i prilagođavanje restriktivnih mera, što je od projektnog tima (i korisnica) zahtevalo stalno prilagođavanje i modifikaciju aktivnosti u hodu. Epidemija je pred kraj godine dovela i do odustajanja od nekih aktivnosti (tribine za opštu javnosti i obuka na temu: „Ravnopravnost polova i antidiskriminacione politike“) zbog nemogućnosti njihovog organizovanja, i preusmeravanje sredstava direktno prema korisnicama, u dogovoru sa donatorom. Ipak, uz svesrdno zalaganje celog projektnog tima (i motivisanih korisnica), navedene vanredne okolnosti nisu nepovoljno uticale na stepen ostvarenosti postavljenih ciljeva i rezultata, štaviše projekat je, uprkos svim preprekama, veoma uspešno realizovan.

5. Nalazi

5.1. Relevantnost

"Nisam skoro imala prilike da učestvujem u projektu koji je u boljoj meri odgovarao potrebama korisnica. Neophodno je ovakve projekte primeniti i u drugim sredinama u Srbiji." (stručnjakinja za obuku)

Očekivanja korisnica od projekta su bila različita, od malih ili nikakvih do velikih očekivanja, naročito kada su u pitanju edukacije. Očekivale su, pre svega, da će doći do novih ideja, saznanja i podrške, ali i da će naučiti kako da promovišu proizvode, prodaju ih, konkurišu na projekte. Odgovarajući na pitanje o očekivanjima od projekta, jedna od korisnica je navela sledeće: *"Realizacijom ovog projekta ja bih upotpunila ponudu svog seoskog domaćinstva, i pri tom ostvarila minimalnu zaradu za uloženi rad s obzirom da nikad nisam imala mogućnosti za rad u fabrici koja je blizu mog domaćinstva, tako da sam morala da se okrenem sopstvenim kapacitetima i da razvijam razne veštine proizvodnje hrane i pića."*

Projektom su sva ova očekivanja ispunjena, a korisnice su jako zadovoljne onime što su dobile tokom projekta, kako na individualnom, tako i na planu njihovih domaćinstava i u kontekstu lokalne zajednice. To potvrđuju i rezultati evaluacije nakon realizovanih obuka. Na osnovu ocena koje su dobijene na njima može se zaključiti da su pružene usluge relevantne u odnosu na potrebe korisnica, i da su one zadovoljne aktivnostima u koje su uključene.

Projektni tim smatra da su realizovane aktivnosti i pružene usluge odgovorile na specifične potrebe korisnika. Smatraju da su to postigli zahvaljujući pristupu koji su imali, odnosno razgovoru sa korisnicama i stavljanju akcenta na njihove potrebe i probleme. Razgovori su održani u fokus grupama sa ženama iz Dragačeva i trsteničkih sela, na kojima je učestvovalo ukupno 69 žena. Kako bi što bolje bile definisane aktivnosti, razgovaralo se o sledećim temama: Svakodnevni život žena na selu; Koje su potrebe žena članica Udruženja za ekonomskim osnaživanjem; Vanredno stanje zbog epidemije COVID-19, poplave i nanete štete poljoprivrednim gazdinstvima i kako ih mi možemo ublažiti? Na

osnovu razgovora, sve planirane aktivnosti su u potpunosti prilagođene njihovim specifičnim potrebama.

Projekat je dizajniran i u skladu sa potrebama lokalnih sredina, imajući u vidu da nisu iste potrebe žena u Dragačevu i u trsteničkim selima, što se ogledalo u različitom odabiru tema kada je u pitanju nošenje sa posledicama COVID-19. U Trsteničkim selima, žene su iskazale potrebu za obuku na temu: "Marketing i prodaja u poljoprivredi", dok su u Dragačevu žene iskazale potrebu za obukom na temu: "Upravljanje rizicima u preduzetništvu (poljoprivredi)", i te obuke su i organizovane.

Takođe, kada je vršena nabavka materijala za nadoknadu propuštene zarade za vreme vanrednog stanja raspisan je konkurs na kojem su žene iskazale svoje potrebe, te je vršena individualna nabavka za svaku od njih. Dakle, u svim realizovanim aktivnostima uzimane su u obzir individualne potrebe žena, i aktivnosti su im prilagođavane.

Zaključak:

Projekat je nesumljivo relevantan u odnosu na Specifični cilj 2.5. Nacionalne strategije "Žene i muškarci u ruralnim područjima aktivno i jednako doprinose razvoju i imaju jednak pristup rezultatima razvoja". Potrebe žena su sistematski utvrđivane tokom realizacije projekta i poslužile su za kreiranje raznovrsnih aktivnosti koje su odgovorile kako individualnim potrebama žena, njihovih gazdinstava/domaćinstava tako i specifičnim potrebama njihovih lokalnih zajednica. Relevantnosti dodatno doprinosti što je jedan set ativnosti bio posebno prilagođen ublažavanju posledica izazvanih Kovid-19 epidemijom.

5.2. Uspešnost

Projekat je ostvario sve postavljene rezultate, uz modifikaciju nekih aktivnosti kao posledice ograničenja nametnutih usled epidemije Kovid-19, i u dogovoru sa donatorom. U tabeli koja sledi je dat kratak prikaz planiranih i ostvarenih rezultata na projektu, dok je više detalja o sprovedenim aktivnostima obezbeđeno kroz finalni izveštaj i ovde se neće navoditi.

Planirano	Ostvareno	Komentar
Rezultat 1. Najmanje 50 žena iz seoskih sredina Trstenika i iz dragačevskih sela osnaženo da razvijaju inovativne preduzetničke inicijative u poljoprivredi.	57 učesnika (52 žene, 5 muškaraca) je podiglo kapacitete za razvoj inovativnih preduzetničkih inicijativa, putem jednodnevnih setova za obuku.	- Mobilisamo 127 lica (111 žena i 16 muškaraca) iz ruralnih područja, da učestvuju u projektnim aktivnostima (planirano: 80) - 14 žena je dobilo opremu neophodnu za sprovođenje njihovih poslovnih planova.
Rezultat 2. Najmanje 80 žena i 20 muškaraca iz seoskih sredina Trstenika i Dragačeva,	119 učesnika (97 žena i 22 muškarca), od kojih je 39 njih (37 ž i 2 m) steklo više znanja	Obuka na temu: „Rodna ravnopravnost i antidiskriminacione politike“

Planirano	Ostvareno	Komentar
uključujući i starije žene, steklo više znanja o svojim socijalnim i ekonomskim pravima, kao i o ravnopravnosti polova i o merama za eliminaciju rodno zasnovane diskriminacije i spremne da više učestvuju u procesu donošenju odluka i kreiranje akcija/programa na lokalnom nivou.	o socijalnim i ekonomskim pravima, učešćem na dve jednodnevne obuke o socijalnim i ekonomskim pravima žena, a 80 (60 ž i 20 m) učestvovalo je u proslavi Međunarodnog dana seoskih žena. Ovo je doprinelo većoj vidljivosti tih tema, kao i teme koju zagovara Amity - kako bi se poljoprivrednicima omogućile zakonske promene na polju penzija. Zamenica premijera je učestvovala u događaju koji je bio široko medijski popraćen.	nije realizovana usled ograničenja u okupljanju, kao ni javne diskusije. To je nadomešteno preusmeravanjem sredstava direktno korisnicama. Pojačana je promocija na način da je pored 2 konferencije za štampu, ukupno objavljeno 99 medijskih izveštaja u medijima (28 na televiziji, ukupno minuta 2 sata 52 minuta, 12 sekundi; 1 na radiju, 2 minute 46 sekundi, 6 u tradicionalnim štampanim medijima i 64 na portalima). Ukupno 4 teksta na veb stranici Amity i 43 Facebook najave.
Rezultat 3. Kao odgovor na epidemiju COVID 19, najmanje 30 žena iz seoskih sredina Trstenika i Dragačeva dobilo materijale za prihranu i zaštitu bilja, za obnovu delatnosti i održivost proizvodnje, od kojih najmanje 20 žena steklo više znanja o primeni savremenih tehnika i tehnologija u oglašavanju i plasiranju proizvoda i usluga (učešće u elektronskoj pijaci) i putem društvenih mreža	36 žena je dobilo dodatnu podršku i dve obuke, od kojih je 35 učestvovalo u obuci, kao odgovor na izbijanje COVID-19, što će pomoći u većoj održivosti njihovih projekata i većoj ličnoj otpornosti na slične događaje i katastrofe.	Umesto prvobitno planirane obuke na temu učešća na elektronskom tržištu, realizovane su obuke na dve teme, kako bi se zadovoljili interesi žena iz sela u Dragačevu i Trsteniku. Tako je realizovan trening na temu Marketing u poljoprivredi za žene iz Trstenika, a za žene iz Dragačeva na temu Upravljanje rizicima u poljoprivredi (preduzetništvo).

Ključni motiv polaznica da se uključe u projekat je bio osnaživanje žena na selu, nova znanja, stručno usavršavanje i upoznavanje novih članica udruženja i njihovih delatnosti. Konkretno, želele su da pokrenu ili osavremene proizvodnju, poboljšaju prodaju proizvoda, dobiju novu opremu koja bi im olakšala proizvodnju, poboljšaju kvalitet svog proizvoda i slično. Takođe su kao značajan segment navele međusobno povezivanje i upoznavanje, i stvaranje veza sa drugim ženama.

Projekat je izašao u susret aspiracijama žena, pružajući različite vidove podrške. Među 16 anketiranih, žene navode da su dobile sledeći oblik podrške:

- Grant za nadoknadu dela propuštene zarade tokom epidemije Kovid19 - 10
- Obuku na temu: Upravljanje rizikom u preduzetništvu (poljoprivredi) - 12
- Obuku na temu Marketing i prodaja u poljoprivredi - 12
- Obuku na temu: O socijalnim i ekonomskim pravima - 13
- Obuku na temu: Inovacije i kreativnost - 15
- Obuku na temu: Izrada plana za razvoj inovativnih mera ili usluga - 13
- Grant za razvoj i pilotiranje inovativne mere/usluge u poljoprivredi, seoskom turizmu i/ili starim zanatima;) - 10

Na pitanje šta im je značila obezbeđena pomoć i podrška, žene ističu da je za gazdinstvo dobijena podrška značila olakšanje proizvodnje, unapređenje procesa rada, a samim time i gazdinstva, uvođenje inovacija i poboljšanje kvaliteta proizvoda. *Citat jedne korisnice to najbolje ilustruje: „Za mene, šerpe su sada prošlost. Pre pasterizatora, dnevno sam sirila do deset šerpi na šporetu (Smederevac). Rad na šporetu oduzimao je dosta vremena i snage. Sada imam jednu šerpu u kojoj stavim celokupnu količinu mleka i u roku od 1h prokuvam. Dok se mleko hladi i priprema za sirenje, ja obavljam druge poslove na domaćinstvu.“* Takođe, lično im je jako značilo unapređenje znanja i povećanje motivacije za rad, uspostavljanje saradnje sa drugim ženama, putovanje u Sloveniju i upoznavanje sa njihovim načinom rada.

Kao jedan od **najvećih uspeha**, projektni tim ističe motivaciju žena sa ruralnog područja da se **menjaju, inoviraju i edukuju**. Veliki uspeh je to što su žene podstaknute da više razmišljaju o tome kako da unaprede svoju proizvodnju i/ili da osmisle način kako sebi da olakšaju rad, primenom inovacija, kreativnosti i novih tehnologija za prodaju. Doprineli su i ohrabrivanju žena da zajednički rade na promociji svojih proizvoda i unapređuju ekonomski položaj svojih domaćinstava, a sa druge strane da se više aktiviraju u pokretanju inicijativa prema donosiocima odluka i time unaprede život u lokalnoj zajednici.

Od početka pa do kraja implementacije projekta ostvarena je jako dobra komunikacija sa partnerskim organizacijama i ženama koje su članice tih organizacija. Taj fer i korektan odnos ih je dodatno osnažio i doprineo njihovoj sigurnosti za dalju komunikaciju sa drugim privrednim subjektima ili pojedincima.

Projekat je imao snažnu promotivnu komponentu: *"Veoma sam ponosna što smo projektnim aktivnostima doprineli da žene iz novoosnovanog Udruženja seoskih žena Dragačeva (osnovane 2019.), kao i žene iz trsteničkih sela postanu vidljivije u medijima i javnosti. Da se više promoviše ono čime se one bave i šta proizvode, da se više čuje o izazovima i problemima sa kojima se suočavaju. Ovo potvrđuje i 10 pojavljivanja u najgledanijim emisijama medijskog javnog servisa Srbije – RTS-a. U pres klipingu zabeležili smo 99 pojavljivanja sa današnjim danom, a u proseku tri puta mesečno smo imali gostovanja u medijima i pisanja članaka, odnosno davanja izjava za štampane medije – dnevne novine i časopise. Realizovali smo i četiri konferencije za medije, na kojima smo baš baš temom privukli pažnju medija". (Članica projektnog tima)*

Projektni tim smatra da su učesnice u velikoj meri **osnažene da razvijaju inovativne preduzetničke inicijative u poljoprivredi**, i to između ostalog, potkrepljuju i rezultatima iz

evaluacije sprovedenih obuka. Naime, nakon svake obuke, učesnice su ocenjivale efekte programa u praksi. Evaluacija pokazuje visok stepen zadovoljstva učesnika obukom, načinom realizacije i predavačima - dobijena je prosečna ocena 4,85 (na skali od 1 do 5). Učesnice obuke su se izjasnile da im je na obuci najviše koristilo: veštine koje su stekle za izradu plana za razvoj; što ih je obuka usmerila u kom pravcu da razmišljaju o svom proizvodu; kako da konkurišu za podsticajna sredstva; o načinima ulaska u biznis; upoznavanje sa rizicima poslovanja; kako sve može da se unapredi tradicionalni proizvod na selu; kako se pravi biznis plan; kako prezentovati svoj proizvod; kako konkretizovati svoje poslovne ideje u budućem periodu i druge. Od 38 učesnica iz Dragačeva i Trstenika, 22 su kasnije pisale svoj poslovni plan i učestvovala na Amity konkursu za dodelu sredstava, a 14 njih je i dobilo sredstva za realizaciju poslovnog plana, što je takođe siguran pokazatelj da su žene osnažene za preduzetničke inicijative.

Preduzetni duh se nije zadržao samo u ekonomskoj oblasti. Žene su pokazale da su spremnije da se **aktiviraju i da utiču na donosiocima odluka**. Tako je, na primer, pokrenuto više inicijativa prema organima lokalne samouprave. Jedna od njih je rekonstrukcija putne infrastrukture Dragačeva prema selima opštine, koja je trenutno u početnoj fazi realizacije na putnom pravcu prema udaljenom selu Kaoni. Druga inicijativa se odnosi na rekonstrukciju elektro - dalekovoda u selima gornjeg Dragačeva gde učestali kvarovi dovode do velikih problema u snabdevanju električnom energijom, a samim tim ugrožavaju život i rad na selu. Inicijativa je podneta nadležnom ministarstvu, i stigao je ohrabrujući odgovor da će se tokom godine izvršiti rekonstrukcija pomenutih dalekovoda. Lokalna samouprava povodom ove inicijative nije iznela konkretan odgovor i rešenje. Učesnice su pokazale interesovanje i da konkurišu kod drugih donatora za podsticajna sredstva u poljoprivredi. Takođe, značajno je što su **inicirane izmene i dopune dva ključna zakona koji se tiču žena iz seoskih sredina**, a to su Zakon o PIO osiguranju u delu koji se tiče poljoprivrednika i Zakon o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju.

Što se tiče **sticanja znanja o socijalnim i ekonomskim pravima**, tokom obuke, sa polaznicima se razgovaralo o ljudskim pravima, naročito ekonomskim i socijalnim pravima, ustavnim pravima vezanim za brak, porodicu i roditeljstvo, političkim pravima, sa posebnim fokusom na značaj političkih prava i značaj učešća žena u odlučivanju. Ono što je istaknuto ovom prilikom je da nedostaje učešće žena u savetima mesnih zajednica.

Poseban akcenat tokom obuka stavljen je na socijalna prava i to: prava iz zdravstvene zaštite; prava iz oblasti socijalne zaštite; pravo na obrazovanje; pravo na imovinu; pravo na nasleđivanje; pravo na rad i po osnovu rada – o specifičnostima rada na selu i zakonskim regulativama koje se odnose na ovaj rad. Žene su istakle da u uslovima pandemije, kada su samostalni osiguranici i zaposleni u privatnom sektoru ostvarili pravo na minimalac, poljoprivrednici nisu imali to pravo.

Poseban deo obuke bio je posvećen pravima i obavezama u oblasti penzijsko invalidskog osiguranja. Nagašeno je da je veliki problem što različit broj godina uplaćenog staža poljoprivrednih osiguranika ne dovodi do razlika u visini ostvarene penzije, tako da onaj ko je plaćao 15 ili 25 godina staž osiguranja ima isti novčani iznos poljoprivredne penzije. Takođe, istaknuto je da problem nastaje oko odjave sa osiguranja jer mnogi

poljoprivrednici nisu upoznati da moraju odraditi odjavu osiguranja, pa im se zaračunava kamata i postaju dužnici za ogromne sume novca.

Pokrenute su i diskusije šta im nedostaje za kvalitetniji život u zajednici i koje inicijative bi mogle da se pokrenu u cilju unapređenja kvaliteta života. Kao najznačajniji problemi istaknuti su: neadekvatna infrastruktura, nedostatak puteva, nepostojanje ili nedovoljno postojanje autobuskog prevoza, zdravstvena zaštita je manje dostupna ili otežavajuće dostupna, poljoprivredne penzije su veoma niske, nedovoljne za život, nepovoljne premije za mleko, nedostatak zadruga.

Što se tiče ekonomskih prava, sve polaznice su upoznate sa benefitima modernizovanja i inoviranja u postojeću proizvodnju. Kroz izradu investicionog plana, radile su i analizu troškova i koristi, detaljno je analizirano dobro ili loše pozicioniranje na tržištu, i odrađena je SWOT analiza od strane svih polaznica. Na osnovu toga su stekle uvid u svoje poslovanje kao i perspektive istog. Objasnjeno im je poslovanje kroz privredna gazdinstva ali i registrovane preduzetničke delatnosti. Sagledani su troškovi osnivanja, kao i uplaćivanja zdravstvene zaštite i penzionog osiguranja. Detaljno je objašnjeno koliko je bitno da budu osigurane, što će se odraziti i na zahtev o izmeni i dopuni Zakona koji se bavi osiguranjem u poljoprivredi.

Posle održanih radionica žene su ojačane i podržane da uzmu učešća u donošenju odluka kako u svom domaćinstvu tako i na lokalnom nivou, da jasnije i preciznije postavljaju pitanja, zahteve i daju do znanja da je njihov trud i rad vidan. To je još uvek početni pomak na kojem treba još dugo i ozbiljno raditi, ali i te kako vidan i prisutan.

Prema informacijama sa obuka, neke od učesnica nisu imale nikakva **predznanja o primeni modernih tehnika i tehnologija u reklamiranju svojih proizvoda i usluga putem društvenih mreža**. Na obukama su dobile informacije o različitim mogućnostima promocije na društvenim mrežama. Prema raspoloživim informacijama, neke od njih koriste ovaj vid promocije i prodaje, međutim ne raspolaže se još uvek informacijama koliko je to uticalo na porast prodaje njihovih proizvoda. Projektni tim smatra da su unapredile svoja znanja, što se vidi po načinu na koji reklamiraju i prodaju svoje proizvode: koriste fejsbuk i online prodaju pored uobičajenih i tradicionalnih načina prodaje na vašarima i pijacama. Takođe, lakše i na jednostavniji način stupaju u komunikaciju sa krajnjim kupcima. Primenom modernih tehnologija i tehnika njihovi proizvodi su prisutni na teritoriji čitave Srbije, što je do skora bilo nemoguće.

Zaključak:

Projekat je veoma uspešan, uprkos svim objektivnim poteškoćama i ograničenjima sa kojima se susretao u toku svoje realizacije usled epidemije Kovid-19. U potpunosti su ostvareni postavljeni ciljevi & rezultati, a jedan deo je i prevaziđen. Projekat je dobro koncipiran, sveobuhvatan, primeren potrebama korisnika, i fleksibilan u odnosu na promenjive okolnosti u okruženju. Sticanjem novih znanja i veština kroz paket obuke i finansijsku podršku, učesnice su osnažene da se menjaju na individualnom nivou, da inoviraju proizvodnju odnosno rad gazdinstava i da se aktiviraju, pokretanjem inicijativa na lokalnom i nacionalnom nivou.

5.3. Efikasnost

Projektni tim smatra da je **odnos troškova i uloženi resursa u odnosu na rezultate** veoma ekonomičan i opravdan iz razloga što su rezultati došli blagovremeno i u pravom trenutku za krajnje korisnike, rezultati su više nego vidni i od velikog su značaja. Smatraju da postignuti rezultati uveliko prevazilaze uložena sredstva. Analiza budžeta to potvrđuje, budući da se projektni tim sastojao od svega 4 osobe (po 1 iz svake organizacije, plus jedna finansijsko/administrativna osoba) i izdvajanja za njih čine 26,4% ukupnog budžeta. Ukupno odobren iznos podeljen sa brojem korisnika (127) koji su mobilisani da učestvuju u projektu, ukazuju da je u proseku 31.925RSD (272 EUR) potrošeno po korisniku, što je veoma malo ulaganje, imajući u vidu broj i raznovrsnost korisnika i aktivnosti, odnosno oblike podrške te geografsku raspoređenost (2 lokalne zajednice).

Amity je i u ovom projektu održao visoko nivo profesionalnosti i efikasnosti u **projektnom upravljanju i koordinaciji**. Tokom trajanja projekta održavana je redovna komunikacija između ključnih aktera (rukovodioca projekta, koordinatorke, stručnjakinja i donatora) putem sastanaka, monitoring poseta na terenu, telefonske i imejl komunikacije. Instrukcije su davane jasno i blagovremeno. Efikasnost je postignuta i u oblasti praćenja - u svakom trenutku informacije su bile dostupne, pojašnjene i na veoma jednostavan način se stupalo u realizaciju postavljenih zadataka.

Prosečna ocena ključnih aspekata koordinacije i upravljanja je **4.97** (raspon ocena od 1 do 5, kao u školi), dok su pojedinačni aspekti ocenjeni na sledeći način:

- Profesionalni pristup (participativan, fleksibilan, podržavajući) - 5
- Uspostavljeni sistemi i struktura rada - 5
- Finansijski sistemi uspostavljeni i sprovode se - 5
- Praćenje aktivnosti je urađeno po planu (podela uloga, redovnost sastanaka, donošenje odluka, promene u sprovođenju projekta) - 4,88
- Izveštavanje (podela uloga, kvalitet izveštavanja, poštovanje rokova) - 5

Zaključak:

Ostvareni su maksimalni rezultati i koristi, u odnosu na troškove i uložena sredstva, imajući u vidu izdvajanja za osoblje, prosečna izdvajanja po korisniku, kao i geografski obuhvat projekta. Projektno upravljanje i koordinacija su visoko ocenjeni u svim aspektima: profesionalni pristup, uspostavljeni sistemi i struktura rada, finansijski sistemi, monitoring i izveštavanje. Projektni tim deluje kao uhodan entitet koji je ostvario redovnu i konstruktivnu komunikaciju i saradnju, i bio kontinuirana podrška korisnicama.

5.4. Uticaj

Projekat UN Women: „Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti“ kao svoj Rezultat 3. navodi: **"Ženske organizacije imaju podršku da sprovedu mere i dele iskustva i**

primere dobre prakse u sprovođenju mera Nacionalnog akcionog plana za rodnu ravnopravnost u oblasti ekonomskog osnaživanja žena i osnaživanja žena na selu."

Projektni tim smatra da je ovaj projekat u velikoj meri doprineo navedenom projektu odnosno **Nacionalnoj strategiji za rodnu ravnopravnost, posebno u odnosu na njen specifični cilj 2.5. Žene i muškarci u ruralnim područjima aktivno i jednako doprinose razvoju i imaju jednak pristup rezultatima razvoja.**

Projekat je doprineo podizanju svesti u rodnoj ravnopravnosti, upoznavanjem žena sa njihovim pravima i ukazivanjem na njihov trud i rad koji je još uvek u velikoj meri zanemaren. Realizacijom ovog Projekta žene sa sela su osnažene da preuzmu aktivniju ulogu i unaprede svoj položaj na više nivoa. Pre svega, na individualnom planu žene su stekle samopouzdanje i motivisane su da menjaju sebe, da uvode inovacije u svoj svakodnevni rad i da se edukuju. To se prelilo i na domaćinstva, tako što su se žene osvestile o obavezama koje imaju i u vezi sa time inicirale promene, kako u načinu proizvodnje, tako i u plasmanu proizvoda. Konačno, žene su se udružile i pokrenule inicijative koje su od značaja za širu sredinu u kojoj žive. Na taj način su svoj rad učinile prepoznatljivijim, pa samim tim i cenjenijim, ne samo od strane članova domaćinstva, već i od strane zajednice. Sve ovo ukazuje na značajan doprinos projekta ključnoj ideji projekta UN Women - unapređenje položaja žena na selu.

Projekat je ostvario i **širi uticaj od planiranog**. Ogromno interesovanje i interakcija na sastancima i predavanjima su prevazilazili očekivanja, kroz iskazan visok nivo interesovanja za dodatnom edukacijom i aktivnim učešćem žena. Iako projektom nije bilo planirano iniciranje izmena ključnih zakona koji utiču na kvalitet života žena iz seoskih sredina, to se dogodilo.

Na organizacijskom nivou, jedno udruženje uključeno u realizaciju projekta, iako novijeg datuma, postalo je prepoznatljivo, zastupljeno u medijima, podržano, i ohrabreno da nastavi sa svojim radom. To je za posledicu imalo povratni snažan uticaj na lokalnu sredinu, javne institucije i građane. Takođe, i u drugim sredinama je povećano interesovanje zajednice za rad lokalnih udruženja. Na primer, Udruženja seoskih žena Dragačeva i Ženske inicijative Trstenik su izazvale veću zainteresovanost lokalne zajednice, naročito žena, za aktivnosti koje one sprovode i potencijalno proširile krug budućih članica udruženja.

Realizacija projekta je imala efekat i na druga ženska udruženja, pa su u aktivnosti, uz saglasnost donatora, uključena ženska udruženja "Evgenija" iz Ježevice i "Vapljanke" iz Vape (čačanska sela). Time je otvoren put za stvaranje neformalnih mreža ženskih organizacija i potencijalni prostor za ostvarivanje i drugih vidova i formalne saradnje.

Zaključak:

Projekat je doprineo ciljevima UN WOMEN projekta i Nacionalnoj strategiji za rodnu ravnopravnost, posebno u odnosu na njen specifični cilj 2.5. "Žene i muškarci u

ruralnim područjima aktivno i jednako doprinose razvoju i imaju jednak pristup rezultatima razvoja", ostvarujući širi uticaj od planiranog. Edukovane i osnažene žene su "izašle" iz svojih domaćinstava, udružile su se i inicirale izmene lokalnih politika kao i ključnih zakona koji utiču na kvalitet života žena iz seoskih sredina. Projekat je povećao interesovanje u zajednici za rad lokalnih udruženja, animirajući relevantne aktere da se uključe. Lokalna udruženja su postala prepoznatljiva, zastupljena u medijima, podržana i ohrabrena da nastave sa svojim radom, što je i značajan uticaj na lokalnu sredinu, javne institucije i građane. Uključivanjem drugih ženskih organizacija, otvoren je put za stvaranje neformalnih mreža ženskih organizacija i potencijalni prostor za ostvarivanje i drugih vidova formalne saradnje.

5.5. Održivost

Ekonomska situacija žena se u velikoj meri popravila kroz dodeljena sredstva i opremu što je pomoglo povećanju prihoda, a samim tim i životnog standarda celokupne porodice. U okviru projekta nije bila predviđena procena unapređenja ekonomskog položaja žena, ali kako su u okviru konkursa za realizaciju biznis planova, 14 žena čiji su biznis planovi najbolje ocenjeni, dobile su robu u prosečnoj vrednosti od 1.000 evra, što predstavlja značajan doprinos unapređenju postojećeg sistema proizvodnje, odnosno uspostavljanju novih. Nekima su nabavljene mašine koje ranije nisu koristile, a koje će im olakšati i ubrzati proces proizvodnje, što će takođe doprineti i poboljšanju njihovog ekonomskog položaja ubuduće.

Od značaja za održivost jeste i činjenica da korisnice svakako planiraju da **nastave usavršavanje i napredovanje u svom poslu, kao i proširenje tržišta, proizvodnih kapaciteta, daljem unapređenju mašina**. Žele dalje da razvijaju internet prodaju, a imaju ideju i za uvođenje dostave na kućnu adresu i nov način pakovanja proizvoda. Smatraju da treba i dalje raditi na što većem osnaživanju žena u seoskim i svim područjima.

Projektni tim smatra da će pokrenute inicijative, ako ne odmah, onda u budućem periodu postati održive i dati dugoročne rezultate. Rezultati projekta koji se odnose na razvoj ličnih kapaciteta obezbeđuju u dužem vremenskom periodu dobru platformu za jačanje ideje udruživanja, koje mogu doprineti proširenju aktivnosti koja su udruženja do sada realizovala, čime se obezbeđuje **institucionalna održivost**. Svaka pokrenuta inicijativa ovim projektom ima dugoročni rezultat jer se ogleda u pomoći ženama na selu, kroz **strukturalnu promenu** u načinu rada i proizvodnje na gazdinstvu.

Iako to projektom nije planirano, projekat je doprineo **politikama kako na lokalnom tako i na nacionalnom nivou**. Kao što je već rečeno, na nacionalnom nivou, pokrenute su inicijative za unapređenje Zakona o PIO u delu koji se odnosi na penzije poljoprivrednika i Zakona o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju. Naime, predloženo je gospođi Zorani Mihajlović², predsednici koordinacionog tela za rodnu ravnopravnost, da inicira da

² <https://www.danas.rs/drustvo/mihajlovic-izmenama-zakona-poboljsati-polozaj-zena-na-selu/>

se Zakon o PIO u delu osiguranja poljoprivrednika unapredi da bude stimulatívijí kako bi sve žene uplaćivale doprinose za penziju i zdravstvenu zaštitu. Podneta je i inicijativa Ministarstvu poljoprivrede za izmenu člana 15. Zakona o podsticajima u poljoprivredi i ruralnom razvoju, da sva poljoprivredna gazdinstva na područjima sa otežanim uslovima rada u poljoprivredi, koja predaju kravljí mleko, dobijaju premiju bez obzira na predatu količinu.

Projekat je doprineo da se osnaži povezivanje i uspostavljanje kontakta sa relevantnim institucijama (lokalna samouprava, privredna komora...). Istaknuta je snaga žena i ženskog udruživanja u donošenju lokalnih politika, odnosno u iniciranju za njihove izmene i unapređenje, a posebno je značajno što su pokrenute inicijative i na nacionalnom nivou, za izmenu relevantnih zakona. I konačno, iskustva na projektu su dala značajne informacije za zagovaranje za bolji položaj žena u lokalnim i nacionalnim politikama.

Zaključak:

Osnaživanje u inovativnim preduzetničkim inicijativama, kao i osveščivanje o ženskim socijalnim, ekonomskim pravima i o rodnoj ranoprapnosti, su transformativnog karaktera. Raznovrsna znanja i veštine koje su žene stekle na obukama, već primenjuju u svom radu i to će nastaviti da rade ubuduće, prenoseći drugim članicama udruženja i svojim porodicama. Povezivanje i uspostavljanje kontakta sa relevantnim institucijama (lokalna samouprava, privredna komora...) ostaje kao trajna dobit projekta jer će žene nastaviti da budu aktivne u svojim sredinama. Pokrenute inicijative za unapređenje relevantnih zakona obezbeđuju trajno poboljšanje položaja žena na selu i institucionalnu održivost. U ekonomskom smislu, korisnicama ostaje nabavljena oprema i uspostavljeni mali biznisi koji će im dugoročno obezbediti poboljšanje njihove ekonomske situacije, uz spremnost korisnica da se dalje razvijaju i da napreduju.

6. Opšti zaključci i naučene lekcije

"Teško da se za period realizacije projekta od 9 meseci može nešto uspešnije uraditi od onoga što je Amity sa partnerskim organizacijama, Udruženjem seoskih žena Dragačeva i Ženskom inicijativom iz Trstenika postigao" (članica projektnog tima)

Ovaj citat sumira opšti zaključak o uspešnosti projekta. Istovremeno, naučene lekcije iz ovog projekta predstavljaju odličan osnov za sve buduće slične poduhvate.

Projekat je **nesumljivo relevantan** u odnosu na cilj UN WOMEN Projekta, Nacionalnu strategiju za rodnu ravnopravnost, specifične potrebe žena i njihovih lokalnih sredina. Relevantnosti dodatno doprinosi što je jedan set aktivnosti bio posebno prilagođen ublažavanju posledica izazvanih Kovid-19 epidemijom. U tom kontekstu, prepoznato je da pojedine aktivnosti treba planirati tako da se "uhvati trenutak" kada je to moguće, bez obzira na originalni plan, a u skladu sa epidemiološkom situacijom. Ovo zahteva i razvijanje alternativnih metoda komunikacije i koordinacije, koje mogu doprineti smanjenju rizika od neuspeha projekta, naročito u slučajevima vanrednih situacija, kao što je ova izazvana korona virusom.

U vezi s time, a imajući u vidu da se očekuje nastavak slične epidemiološke situacije u narednih godinu dana, važno je da se iznađe model koji bi omogućio veći stepen radioničarskog rada i u slučajevima vanrednih okolnosti, a u kojima postoje ograničenja u elementima koji se odnose na broj učesnica, dužinu trajanja obuke, prostor i sl. Ovo može da bude poseban izazov jer se radi o ciljnoj grupi koja u najvećem broju nema dovoljna iskustva, a ni tehničke mogućnosti za korišćenje modernih online alata za realizaciju obuka.

Projektni tim je bio fleksibilan prilagođavajući aktivnosti mogućnostima žena imajući u vidu sezonske poslove u poljoprivredi. Ni jedna aktivnost nije realizovana radnim danima već isključivo vikendom i u dane verskih praznika, jer žene tada ne rade i mogle su da odvoje vreme i da učestvuju na aktivnostima. Ovu praksu treba nastaviti.

Uprkos svim objektivnim poteškoćama i ograničenjima sa kojima se projekat susretao u toku svoje realizacije usled epidemije Kovid-19, **realizacija projekta je veoma uspešna**. Projekat je u potpunosti ostvario postavljene ciljeve & rezultate, a jedan deo je i prevazišao, budući da je bio dobro koncipiran, sveobuhvatan, primeren potrebama korisnica i fleksibilan u odnosu na promenjive okolnosti u okruženju. Jedan od faktora uspeha je svakako i činjenica da su projekat vodile organizacije koje poseduju različita znanja i iskustva, i poznaju prilike od nacionalnog do lokalnog nivoa, što je u kombinaciji dalo najbolje efekte. Intenzivne promotivne aktivnosti su dodatno doprinele uspehu projekta.

Rad sa ženama na ovom projektu je pokazao da je potrebno stalno raditi na povećanoj informisanosti žena, fokusirati se na aspekte osamostaljivanja u izradi poslovnih planova, ali i razviti veći broj mehanizama za saradnju sa donosiocima odluka. Ovako obiman i

kompleksan projekat koji se bavi jednom od najugroženijih grupa u Srbiji, zahteva veću i raznovrsnu podršku, kao i trajanje od najmanje dve godine, kako bi se istinski videli neki pravi rezultati i uticaj na žene.

Takođe, potrebno je u još većoj meri osnaživati žene na selu da učestvuju u životu lokalne zajednice, korišćenjem praktičnih primera radi širenja kruga žena i pozitivne energije. Ovakav pristup olakšava da one kako samostalno, tako i organizovano, deluju na zajednicu u kojoj žive.

Projekat je ostvario **maksimalne rezultate i koristi, u odnosu na troškove i uložena sredstva, uz efikasno projektno upravljanje i koordinaciju**. U postojećem kontekstu je bilo jako puno izazova, ne samo u vezi sa epidemijom Kovid-19, već pre svega zbog višestruke diskriminacije ciljane grupe (žene na selu), što je zahtevalo intenzivnu komunikaciju, kontinuiranu podršku, lične kontakte i značajne vremenske resurse. Ove vrste projekata zahtevaju dugoročniju podršku od strane donatora, kako bi se stvorile jače veze, ne samo među ženama, da bi bile osnažene za udruživanje, već i kako bi se pilotirale mogućnosti daljeg udruživanja sa drugim organizacijama, sa privrednim činiocima, privrednim komorama i sl.

Projektom je ostvaren **širi uticaj od planiranog**, ne samo kroz dodatno uključivanje žena, već i kroz povećanje interesovanja u zajednici za rad lokalnih udruženja, animiranje relevantnih aktera da se uključe i iniciranje izmene politika na lokalnom u nacionalnom nivou. Projekat je pokazao da kombinovanje različitih aktivnosti (informisanje, obuka, grantovi, povezivanje žena, intenzivna promocija), zasnovane na utvrđenim potrebama, i uz uigran tim i partnerstvo posvećenih organizacija, dovode do rezultata koji prevazilaze životni vek projekta, pokreće žene, izgrađuje njihovo samopouzdanje i motiviše ih na delovanje izvan okvira zacrtanih aktivnosti.

Održivost projekta je ostvarena na više nivoa: od individualne osnaženosti i sticanja znanja i veština koje žene multiplikuju deleći sa članovima svoje porodice i drugim članicama udruženja, ekonomske održivosti (grantovi u materijalima i opremi), političkom (iniciranje izmena zakona) kao i institucionalnom održivošću (udruživanje i povezivanje žena). Ipak, važno je u još većoj meri raditi na umrežavanju žena kao pojedinki i ženskih udruženja sa ostalim privrednim činiocima (drugim privrednicima koji se bave istim ili sličnim poslovima, firmama za marketing, firmama za unapređenje dizajna proizvoda/pakovanja i sl.). Takođe, produžetak trajanja projekta bi omogućilo da se prati napredak žena i time pojača verovatnoća da će efekti projekta biti dugoročno održivi.

Krajem oktobra 2020.godine, prvi put u istoriji Srbije, osnovano je Ministarstvo za brigu o selu, koje je zaduženo za strateško sagledavanje položaja sela i seoskog stanovništva; predlaganje mera i aktivnosti za unapređenje uslova života i rada na selu; negovanje tradicije i tradicionalnog načina života na selu, radi očuvanja kulturno-istorijskih sadržaja seoskih sredina, kao i druge poslove određene zakonom, pa ubuduće u odnosu na aspekte održivosti, treba imati u vidu eventualno veće uključivanje ovog Ministarstva u slične projekte, odnosno javno zastupanje za poboljšanje položaja žena na selu.

7. Preporuke

Preporuke u vezi sa dizajnom budućih sličnih projekata

- U većoj mjeri uključiti članove porodice žena u procenu potreba, i obaviti komparaciju iskazanih potreba, kako bi se dobila jasnija slika o tome koliko aktivnost za koju se zalažu predstavlja njihov lični izbor, a koliko uticaj okruženja.
- Nastaviti sa kombinovanjem (i proširenjem) različitih oblika podrške: obuka, nabavka opreme, grantovi, studijska putovanja, posete sajmovima i izložbama radi razmene iskustava, uključivanje institucija, dodatno informisanje žena
- Pružati različite vrste obuka koje omogućavaju dalje osamostaljivanje žena (pisanje projekata, izrada poslovnih planova, mehanizmi saradnje sa donosiocima odluka, i sl.)
- Podsticati udruživanje među korisnicama, kako radi međusobne podrške tako i radi lakšeg plasiranja proizvoda, uključujući i podsticanje ženskog zadrugarstva i u vezi s time korišćenje državnih podsticaja;
- Raditi na umrežavanju žena kao pojedinki i ženskih udruženja sa ostalim privrednim činiocima (drugim privrednicima koji se bave istim ili sličnim poslovima, firmama za marketing, firmama za unapređenje dizajna proizvoda/pakovanja i sl.).
- Nastaviti osnaživati žene na selu da učestvuju u životu lokalne zajednice, korišćenjem praktičnih primera radi širenja kruga žena i pozitivne energije (uspešne žene sa sela), posebno i u radu mesnih zajednica.
- Uključiti komponentu zagovaranja za poboljšanje položaja žena na selu, kod različitih relevantnih državnih organa i institucija

Preporuke za donatore

- Povećati izdvajanja za ovaj tip projekata (kako u odnosu na ljudske resurse, tako i u odnosu na korisnice), i produžiti trajanje projekta na period od 2 godine, da bi se dodatno osnažile žene i udruženja, kao i da bi se sagledali rezultati i uticaj na žene i lokalne zajednice
- Omogućiti follow up aktivnosti i odloženu evaluaciju nakon godinu dana (praćenje uspeha podnetih poslovnih planova kod drugih donatora, stepen ekonomske osnaženosti žena, plasman proizvoda, povećana zarada, i sl.)
- Obezbediti dugoročniju podršku od strane donatora, kako bi se unapredila poljoprivredna proizvodnja, plasman i organizovalo tržište, stvorile jače veze, ne samo među ženama, da bi bile osnažene za udruživanje, već i kako bi se pilotirale mogućnosti daljeg udruživanja sa drugim organizacijama, sa privrednim činiocima, privrednim komorama i sl.

Preporuke u vezi sa kriznim situacijama

- U uslovima krize (kao što je Kovid-19), potrebno je planirati aktivnosti prema brzo promenjivim okolnostima, odnosno brzo reagovati i koristiti prilike, u hodu

- Razviti alternativne metode komunikacije i koordinacije, koje mogu doprineti smanjenju rizika od neuspjeha projekta, naročito u slučajevima vanrednih situacija, kao što je ova izazvana korona virusom.
- Imajući u vidu situaciju sa Kovid-19 (ali ne samo i zbog toga, već i zbog zahteva savremenog tržišta), poseban fokus obuke treba da bude na povećanju elektronske pismenosti žena i (digitalnom) marketingu radi boljeg plasmana njihovih proizvoda.

8. Aneksi

8.1. Upitnik za članove/ice projektnog tima i stručnjakinje za obuku

(Napomena: On-lajn anketa putem guplform)

UPITNIK ZA PROJEKTNI TIM I STRUČNJAKINJE ZA OBUKU

(Molim vas da što detaljnije odgovorite na pitanja, u meri u kojoj raspoložete informacijama, odnosno imate saznanja - ukoliko pitanje nije relevantno za vas, upišite N/A)

Ime i prezime:

Kontakt (telefon/imejl):

Organizacija/grad:

Uloga/pozicija u projektu:

Datum popunjavanja upitnika:

Relevantost

1. U kojoj meri su pružene aktivnosti/usluge odgovorile na specifične potrebe korisnika? (zasnovanost projekta na detaljnoj analizi potreba korisnika, na potrebama lokalne sredine)
2. Šta je moglo da se uradi drugačije da bi projekat bio relevantniji?

Uspešnost/Delotvornost

1. Šta su najveći uspesi projekta, na šta ste ponosni? (uporedite ostvarene rezultate u odnosu na postavljene ciljeve)
 - 2.1. U kojoj meri su učesnice projektnih aktivnosti osnažene da razvijaju inovativne preduzetničke inicijative u poljoprivredi? (koliko, kojih inicijativa je razvijeno, podneti zahtevi, odobreni?)
 - 2.2. U kojoj meri su stekle više znanja o svojim socijalnim i ekonomskim pravima? Kojim specifičnim pravima (opisati)?
 - 2.3. Koliko su spremne da više učestvuju u procesu donošenja odluka i kreiranju akcija/programa na lokalnom nivou? Opisati pokrenute inicijative i njihov učinak.
 - 2.4. U kojoj meri su žene stekle znanja u primeni modernih tehnika i tehnologija u reklamiranju njihovih proizvoda i usluga kroz društvene mreže? Kako se to odrazilo na njihovo poslovanje - porast prodaje i sl?
3. Šta su naučene lekcije? Šta treba promeniti/unaprediti da bi projekat bio uspešniji ubuduće?

Efikasnost – administrativna organizacija i koordinacija projektom;

1. Kakav je po vama odnos između troškova i uloženi resursa prema ostvarenim koristima i rezultatima (da li su resursi i ulaganja doveli do rezultata na blagovremen i ekonomičan način?)
2. U kojoj meri su projektno upravljanje, koordinacija i praćenje efikasni i odgovarajući za sve uključene aktere (opišite)?
3. Kako ocenjujete (ocena od 1 do 5 , kao u školi):

Koordinacija i administracija:	Ocena
<ul style="list-style-type: none">• Profesionalni pristup (participativan, fleksibilan, podržavajući)	

<ul style="list-style-type: none"> • Uspostavljeni sistemi i struktura rada 	
<ul style="list-style-type: none"> • Finansijski sistemi uspostavljeni i sprovode se 	
<ul style="list-style-type: none"> • Praćenje aktivnosti je urađeno po planu (podela uloga, redovnost sastanaka, donošenje odluka, promene u sprovođenju projekta) 	
<ul style="list-style-type: none"> • Izveštavanje (podela uloga, kvalitet izveštavanja, poštovanje rokova) 	

4. Koje su po vama naučene lekcije o dizajnu, implementaciji i upravljanju projektom, šta bi u budućim sličnim projektima trebalo uraditi drugačije da bi se povećala efikasnost projekta?

Uticaoj

1. Na koji način ovaj projekat doprinosi projektu UN Women: „Ključni koraci ka rodnoj ravnopravnosti“ i saradnji sa drugim udruženjima žena?
2. Da li je projekat ostvario i širi uticaoj od planiranog? Ako da, molim vas opišite/dajte primere.
3. Šta su naučene lekcije, šta treba unaprediti da bi projekat ostvario veći uticaoj ubuduće?

Održivost

1. Šta ostaje održivo od usluga koje su pružane kroz Projekat?
 - 1.1. U kojoj meri su ključni rezultati projekta finansijski održivi (ekonomska situacija žena učesnica na projektu se poboljšala, uz povećanje životnog standarda njihovih porodica? delatnosti koje obavljaju su profitabilne?)
 2. U kojoj meri su rezultati projekta institucionalno održivi (pokrenute su inicijative koje daju dugoročne rezultate?)
 3. Doprinos projekta nacionalnim/lokalnim politikama? Da li je bilo ovakvih pokušaja, ako da ,molim vas da opišete.
 4. Šta treba su naučene lekcije - šta treba promeniti/unaprediti da bi projekat bio održiviji?

Hvala što ste popunili upitnik!

8.2. Upitnik za korisnice

(Napomena: On-lajn anketa putem guglform)

UPITNIK ZA KORISNICE PROJEKTA

Ime i prezime:

Kontakt (telefon/imejl):

Grad:

Datum popunjavanja upitnika:

1. Kakva su bila vaša očekivanja od učešća u ovom projektu?
2. Koji je bio vaš lični motiv da se uključite u projekat?
3. Koju vrstu podrške/pomoći ste dobili kroz ovaj projekat (zaokružite u kojim aktivnostima ste učestvovali):
 - grant za nadoknadu dela propuštene zarade tokom epidemije COVID-19;
 - obuku na temu: Upravljanje rizikom u preduzetništvu (poljoprivredi);
 - obuku na temu Marketing i prodaja u poljoprivredi;
 - obuku na temu o socijalnim i ekonomskim pravima;
 - obuku na temu: Inovacije i kreativnost;
 - obuku na temu: Izrada plana za razvoj inovativnih mera ili usluga;
 - grant za razvoj i pilotiranje inovativne mere/usluge u poljoprivredi, seoskom turizmu i/ili starim zanatima;).
4. Šta je vama lično najviše značilo od dobijene podrške/pomoći, a šta vašem gazdinstvu?
5. Nakon učešća u projektu, šta planirate dalje da radite, kakvi su vam planovi?
6. Šta vam je još potrebno da ubuduće poboljšate svoju životnu situaciju?
7. Šta mislite da je moglo/trebalo uraditi drugačije na projektu, da biste još više osnažili svoje lične resurse da uzmete aktivnije učešće u ekonomskom osnaživanju vašeg domaćinstva?

Hvala što ste popunili upitnik!

Dubravka Velat
DUBRAVKA VELAT preduzetnik
AGENCIJA ZA MARKETING I DRUGE USLUGE
GORČINCE
Agencija VELAT